

Citation:

L.M. de Rijk, Levensbericht E. Gilson, in:
Jaarboek, 1978, Amsterdam, pp. 182-186

Herdenking van

Etienne Gilson

(13 juni 1884 – 19 sept. 1978)

door L.M. de Rijk

Op de 28e april 1936 werd Etienne Gilson buitenlands lid van onze Akademie, zonder twijfel vooral in zijn hoedanigheid van vermaard historicus van de middeleeuwse wijsbegeerte. Ook sindsdien zijn het vooral zijn werken op dit gebied geweest die hem een onuitwisbare naam als geleerde bezorgden. Maar er was er steeds één die met *die* faam minder gelukkig was, niet in het minst omdat hij steeds weer ervoer te falen in het leveren van enig tegenbewijs. Zijn naam was Etienne Henri Gilson.

Geboren in Parijs op de 13e juni 1884 en opgegroeid in een lauw katholiek milieu ging Gilson, gezakt voor het officiële toelatingsexamen, eerst naar het kleinseminarie Notre Dame des Champs; later bezocht hij het Lycée Henri IV. Uit overtuiging koos hij na zijn letterenstudies aan de Sorbonne het leraarschap aan een staatschool. Maar zijn studie van Descartes, leidend in 1913 tot het doctoraat in de letteren, heeft hem de ogen geopend voor het belang van het middeleeuwse denken, en daarmee voor de in zijn ogen gezonde, oerkatholieke leerstellige traditie. Dat denken zag hij niet slechts in zijn historische betekenis, als de feitelijke voorloper van menige ontwikkeling in de Nieuwe Tijd¹; vóór alles ervoer hij het als een *exemplar* van een gezond en evenwichtig denken, als een blijvende waarde in zichzelf. Dit inzicht bepaalde voortaan zijn levenswerk. Daarvan was hij zelf zich terdege bewust en zijn omgeving heeft dat geweten.

Nog in hetzelfde jaar gaf hij in de letterenfaculteit aan de universiteit van Rijssel een vrije cursus over de aard van de godskennis en de godsbewijzen bij Thomas van Aquino; merken wij op dat de aankondiging ad valvas sprak van 'Thomas d'Aquin' en niet 'Saint Thomas d'Aquin'; men diende in 1913 nog omzichtig te werk te gaan. Het onderwerp sluit aanwijsbaar aan bij dat van zijn grande thèse: *La liberté chez Descartes et la théologie*, waarin ook reeds het denken over God en het Transcendente centraal stond.

Hier ligt, dunkt mij, de sleutel tot een goed begrip van Gilson's leven en werk. Het was zijn theologische belangstelling die hem aandreef, of liever: zijn hang naar het Transcendente, het blijvende, het soliede en massieve.

In zijn uiterlijke verschijning had hij ook zelf iets massiefs: zwaargebouwd, zij het wel met de distinctie van een notabele uit de provincie. Een onvermoeibare werker was hij en vasthoudend als een terrier. De discussies met de vakgenoten wist hij

¹ Vooral is bekend zijn *Etudes sur le rôle de la pensée médiévale dans la formation du système cartésien* (1930,²1951).

altijd, en met graagte, tot de eigenlijke, onverbloemde controversie te herleiden. De puntige, volgens sommigen wel eens kwetsende, formulering had in zijn arsenaal een eigen plaats, naast het rustige en heldere verhoog. Beide kwamen trouwens voort uit zijn scherpe, flitsende intelligentie en zijn opmerkelijk stilistisch vermogen. Voegt men hierbij zijn geveerdheid in een zeer breed domein van de cultuur, met zelfs een specialistische kennis op meer dan één terrein buiten zijn vakgebied, dan kan men moeilijk anders verwachten dan een grote verscheidenheid aan uiterst ge-degen, graag gelezen en invloedrijke studies. Die zijn er dan ook; monografieën over Augustinus (1929), Descartes (1930, 1951), Bernard van Clairvaux (1934), Thomas van Aquino (1919), Bonaventura (1924), Duns Scotus (1952), naast zijn *Héloïse et Abélard* (1938), *Dante et la philosophie* (1939), *Dante et Béatrice* (zijn laatste werk, uit 1974, toen hij 90 jaren oud was). Maar vergeten wij niet zijn overzichtswerken, allermindst oppervlakkig en rijk gedocumenteerd: *L'esprit de la philosophie médiévale* (1932), *Les idées et les lettres* (1932), *La philosophie au moyen âge* (1922, 1944), en de *History of Christian Philosophy in the Middle Ages* (1955); alleen al deze algemene werken beslaan samen zo'n 2000 bladzijden. Resten nog Gilson's thematische studies als *Le thomisme* (1919), *Le réalisme méthodique* (1937), *Réalisme thomiste et critique de la connaissance* (1939), *L'être et l'essence* (1948) en het sterk autobiografische – men lette vooral nu op de titel – *Le philosophe et la théologie*. Ongenoemd blijven dan nog zijn studies over kunst en schoonheid en zijn zeer talrijke artikelen.

Wie meent dat dit overzicht het dan wel zal zijn, is gemakkelijk te ontmoedigen. Bij gelegenheid van Gilson's 75e verjaardag in 1959 bracht een toegewijde leerling's meesters bibliografie bijeen. Hij kwam tot 648 titels. Nu mag tot Gilson's verdediging worden aangevoerd dat, omdat de speurzin zelfs geen artikeltje in krant of kerkbode ongemoeid liet, de lijst genadeloos volledig is.

Hij moet wel ononderbroken in toom zijn geweest, afgezien dan van zijn krijgsdienst en krijgsgevangenschap in de Eerste Wereldoorlog. Opgeroepen in 1914 werd hij bij het begin van de slag bij Verdun (februari 1916) krijgsgevangen gemaakt en naar Duitsland afgevoerd. Daar leerde hij van lotgenoten italiaans, engels en russisch. (Hij kreeg later het oorlogskruis '14-'18). Dit is, dunkt me, de enige onderbreking geweest van de door hem zeer bewust voorgenomen levensactiviteiten. Wat, naast de werkonderbreking van '14-'18, aan sommigen onzer wellicht niet goed lijkt te passen in het leven van een man van wetenschap, behoorde voor een Gilson erbij. Zo werd hij kort na de Tweede Wereldoorlog senator (conseiller de la République) voor de toenmalige, enigszins linksgeoriënteerde, katholieke partij, de M.R.P. Een korte periode slechts (1947-1948), maar niet in politieke zwijgzaamheid doorgebracht, evenmin als de onmiddellijk daaropvolgende jaren. Er is zelfs een politieke 'Affaire Gilson'. Toen rond 1948 de onderhandelingen tussen de Verenigde Staten en de landen van West-Europa over de NAVO in volle gang waren, liet Gilson zich, vooral in *Le Monde*, nogal kritisch uit over de voorgenomen verdragsorganisatie. Niet dat hij aan Truman's goede bedoelingen twijfelde, maar hij zag voor de Amerikaanse bondgenoot geen reële mogelijkheden tot hulpverlening ingeval van een gewapend conflict in Europa. Diezelfde twijfels deden hem in de zestiger jaren de franse aanspraak op een eigen kernmacht ondersteunen, ook weer uit een oogpunt van veiligheid, niet omwille van de franse grandeur, hoewel hij, gezien wat hij al in

1950 schreef (*Le Monde* 17 sept. 1950), een gaullist *avant la lettre* lijkt. Maar in 1950 reageerde hij anders op zijn twijfels. Zijn collega's op het Thomistencongres in Rome vertrouwde hij zijn diepgewortelde onzekerheid toe: "ik heb twee duitse invasies meegemaakt; ik voel niets voor een russische". Een paar weken later verliet hij Europa met de bedoeling zich voorgoed in Canada te vestigen, in Toronto bij het mede door hemzelf in 1929 opgerichte Pontifical Institute of Mediaeval Studies, waar hij trouwens al jaarlijks een serie colleges placht te geven.

In Frankrijk volgde een heftige polemiek, waarin Gilson van lafheid, en erger (men gewaagde van *la fuite du traître*), werd beschuldigd. De dichter en wijsgeer Gabriel Marcel wijdde aan de vaandelvlucht onder de franse intellectuele élite zelfs een toneelstuk (met een veelzeggend nawoord)¹: *Rome n'est plus dans Rome*. Menigeen was ervan overtuigd dat met de hoofdpersoon Pascal Laumière, die uitweek naar een Braziliaanse universiteit, Gilson was bedoeld. Het Collège de France zag ervan af hem te benoemen tot professor honoraire. Sommigen in de Académie Française, waarin hij sinds 1946 zitting had, o.a. zijn eigen parrain daar, wensten hem zelfs uit te stoten. De storm is weer gaan liggen. In 1956 werd hij professor honoraire. Jaarlijks kwam hij sindsdien voor geruime tijd naar Frankrijk. In 1972 vestigde hij er zich weer, zij het ver van Parijs, in Cravant (Boergondië), niet ver van Auxerre, waar hij ook is gestorven, 94 jaar oud.

Keren wij terug naar onze poging het werk van Gilson te typeren. Het is bijna onoverzienbaar, maar niet onoverzichtelijk. Wie er een lijn in wil zien, heeft het, dunkt me, niet al te moeilijk. Ik zinspeelde er al eerder op: het is zijn verlangen naar zekerheid dat hem leidde, een hang naar het Transcendente, naar, als U wilt, grond onder de voeten. Alles wat het zoeken naar die zekerheid frustreerde, vond in hem een gedreven tegenstander. Alles, of dit nu was laksheid en een gebrek aan besef van het bloedeigen verleden, of idealistische nieuwlichterij dan wel laïcistische of atheïstische verdachtmaking van het geloof, ofwel een postconciliair *aggiornamento*. Ik moge dit kort toelichten.

Al in 1913 liet hij zich misprijzend uit over zijn katholieke leermeesters van het seminarie en die van de Sorbonne; zij hadden hem nooit over het thomisme gesproken. Ondanks *Aeterni Patris* (1879) van paus Leo XIII was de seminariefilosofie niet meer dan een eclectisch, onsamenvattend, door het Idealisme, zeg maar hegelarij, aangestoken mengselwerk, ook elders niet geheel onbekend; denken wij slechts aan een Bolland bij ons. Daartegenover stelde Gilson zijn 'methodisch realisme', dat tegelijk fundamenteel en anti-idealistisch wil zijn. Centraal staat daarin niet het menselijk denken als zodanig, maar de buitenwereld. Wie binnen in de geest begint, vindt hij, zal er nooit uitkomen en de verschijnselen nooit kunnen verklaren. Wat derhalve wijsbegeerte volgens Gilson dient te doen is: onze grip op de buitenwereld methodisch controleren. Van zo'n aanpak was St. Thomas de kampioen. In dit ka-

¹ Paris (Editions de La Table Ronde, 8, rue Garincière), 1951; eerste opvoering in het Théâtre Hébertot, in een mise en scène van Jean Vernier, op 19 april van datzelfde jaar. Het nawoord (blz. 149-178), door Marcel toegevoegd omdat sommigen *la question du départ* onwerkkelijk vonden, is vooral op blz. 155 vlgg. bijtend in zijn minzaamheid. („Si vous n'avez pas la force de rester et de lutter sur place, sachez du moins reconnaître votre faiblesse et en prendre une conscience, lucide et amère; renoncez à tout jamais à la prétention d'incarner la patrie mieux que ceux qui sont restés en France, et en quelque sorte contre eux"; blz. 155-6)—De zaak heeft Gilson zeer verdrotten. Het onderwerp was sindsdien in zijn omgeving een taboe.

der wees Gilson ook fel het kritisch realisme van de Leuvense school af, dat zich volgens hem teveel gelegen liet liggen aan Kant en het Idealisme. Met Leuven kreeg hij dan ook de pijnlijkste conflicten, tot in het persoonlijke vlak.

Het gezonde realisme, uiteindelijk gefundeerd in het Transcendente Zijn, dat ging hem ter harte. Maar ik druk mij wat vaag uit. Het Transcendente Zijn was voor Gilson de God van het Oude en Nieuwe Verbond. Die grondovertuiging had bij hem, als ik goed zie, twee uitlopers. Ten eerste de systematische stelling, door hem zo fervent verdedigd in de door Emile Bréhier rond 1930 ontketende strijd over de mogelijkheid van een *philosophie chrétienne*. Deze luidt: er is een legitieme christelijke wijsbegeerte en uiteindelijk is alleen zij tegen de toets der wijsgerige kritiek bestand, want zij is het, die, verre van de wijsgeer beperkingen op te leggen, met de openbaringsgegevens juist zijn horizon verruimt. En, daaraan evenwijdig, de historische these: Men moet niet spreken van 'middeleeuwse wijsbegeerte' maar van 'het christelijk denken in de Middeleeuwen'.

In 1958 wordt in Leuven een internationale vereniging van mediaevisten opgericht. De naam: Société internationale pour l'étude de la philosophie médiévale (S.I.E.P.M.). Te Leuven, en dan ook die naam nog. Voor Gilson is het klaarblijkelijk te veel. Hij wordt geen lid en bestrijdt de naamgeving: die vereniging heeft dus, zo zei hij, als voorwerp van haar studie *une entité inexistante*; een middeleeuwse wijsbegeerte, los van de theologie, bestond immers eenvoudig niet. Wijsbegeerte en theologie vormden toen een onverbreekelijke en voegloze eenheid. Het was een denken waarin de christelijke gegevens volop en als zodanig meewogen. Men moest dus spreken van een 'christelijk denken' *une pensée chrétienne, une pensée médiévale*. Ik herinner me die troebelen op de oprichtingsvergadering nog levendig: de schimmige, maar niet onwerkelijke, strijd tegen de argumenten van Gilson, waaronder zijn lijflijk afwezigheid als het zwaarste leek te gelden; aan coryfeeën is het immers gegeven, als destijds Tiberius in de Romeinse Senaat, te *schitteren* door afwezigheid. Het verlossende woord kwam later van, als ik mij zo mag uitdrukken, 'de vierde macht': uit administratief oogpunt was het niet opportuun te spreken van '*pensée médiévale*', omdat dan de Société geen lid kon worden van Union Académique; deze subsidiërende instantie kent wel filosofen en theologen, maar, *n'en déplaise Rodin*, geen penseurs.

Inderdaad, bij Gilson stond het theologische in het centrum. Want dit was voor hem de harde kern van al wat is en streeft: de goddelijke Transcendentie en het daarin gegeven onschokbare fundament voor denken en leven. De katholieken moesten dat goed beseffen en konden steunen op een authentiek verleden. Daarom ook was Gilson een bestrijder van de Etat païen en van een staatsschool en riep hij zijn geloofsgenoten op *être présents partout, mais partout tout entiers*. Zijn artikelen en speeches terzake zijn gebundeld in een boek met de—ik zeg niet totalitaire, maar wel wijd om zich heen grijpende titel: *Pour un ordre catholique*. Hij propageerde een Europese eenheid, maar dan wel één van een uitgesproken christendemocratische, zelfs enigzins theocratische, signatuur. Ook de Kerk als instituut moest zich Gilson's opvatting voor gezegd houden. De postconciliaire vernieuwingen waren in zijn ogen een afglijden naar de onzekerheid. Samen met zijn wapenbroeder de wijsgeer Jacques Maritain waarschuwde hij voor een aanbidding van de eigentijdsheid; met de term van Maritain: voor '*chronolâtrie*', hun vierlettergeregig antwoord, lijkt het, op het Vaticaanse '*aggiornamento*'. En de vorm die het uit een oogpunt

van stringentie wat triviale argument: 'wat nieuw is, is daarom nog niet beter' bij Gilson krijgt, tekent hem: 'Hegel komt in de geschiedenis der ideeën na Aristoteles en na St. Thomas; dit bewijst niet dat hij beter is'. Dat was dan tegelijk een argument tegen het wijsgerig Idealisme.

Zekerheid stond voor Gilson centraal, niet alleen als Trancendente Werkelijkheid, ook als een bereikbaar menselijk ideaal. Als die laatste in gevaar kwam of dreigde te komen, werd hij ten diepste geraakt. Toen het de fysieke zekerheid gold, kon hij niet anders dan uitwijken naar de Nieuwe Wereld. Maar telkens als er geestelijk te strijden viel, stond hij paraat: tegen de laksheid, tegen de vergetelheid ten aanzien van het eigen verleden, tegen het afglijden naar Idealisme of het wegzaligen in modern levensgevoel.

De zekerheden en de zekeren hadden zijn aandacht en sympathie. Want niet alle middeleeuwen en niet het gehele middeleeuwse denken wekten zijn belangstelling. Zoveel hij ook geschreven heeft, over het monument van het middeleeuwse logisch denken niets. En over een Ockham, Buridanus, Nicolaas van Autrecourt heeft hij wel geoordeeld, niet geschreven. Zij behoorden dan ook bepaald niet tot de zekeren. En Abélard komt er toch eigenlijk bij Gilson ook niet zo goed af, begrijpelijk overigens bij iemand die een Bernard van Clairvaux hooglijk waardeert. Want in zijn beroemde studie over Abélard en Héloïse en het middeleeuwse humanisme (volgens Gilson de historisch noodzakelijke voorwaarde voor het latere Humanisme), is het vooral Héloïse die de bewijslast draagt. Tegen het alfabet en andere gewoonten in is dan ook de titel *Héloïse et Abélard*.

Met twijfelaars en dóórvragers had Gilson steeds wat moeite. Hij had een groot incasseringvermogen en gaf trouwens ook anderen heel wat te incasseren; maar dissonanten op de grondtoon van zijn zekerheidsverlangen kon hij niet verdragen.

In 1972 schreef hij een collega en vriend (zie *Révue philos. de Louvain* 76 (1978), 544) dat hij steeds meer ging twijfelen aan zijn eigen vermogen enig exact historisch probleem op te lossen; ieder afzonderlijk probleem heeft al een eindeloos aantal gegevens, klaagt hij. Tegen zijn 90e verjaardag erkent hij zelf zijn neiging zich af te sluiten en is hij geneigd Albert de Grote na te zeggen, die tegen het einde van zijn leven, als medebroeders aan zijn celdeur klopten, zei: *le corps de frère Albert est encore là, mais son esprit est parti*.

Zijn boeken had Gilson al niet meer, en evenmin een andere boekerij tot zijn beschikking. Géén ernstig lichamelijk ongemak was zijn deel, géén geestelijke aftakeling, maar eer een lusteloosheid (in zijn eigen woorden: *une telle lassitude*). Zijn zekerheid had haar werfkracht verloren.

In zijn opvatting over wijsbegeerte als christelijke wijsbegeerte, over politiek als christelijke politiek, kortom over menszijn als de christelijke aanwezigheid in de wereld voelde hij zich vrijwel alleen staan, geen medestanders vindend in degenen van wie hij anders had verwacht. De wijsgeer Gilson zal wellicht niet het langst voortleven, maar als historicus heeft hij vooral het onderzoek van de middeleeuwse wijsbegeerte gediend met een zeer groot aantal stuk voor stuk voortreffelijke studies. Voor ieder moet daarom Gilson gelden als één der allergrootste kenners van de middeleeuwse wijsbegeerte. Dat is zijn glorie. En zijn tragiek: dat hij moet gelden als één der allergrootste kenners van de middeleeuwse wijsbegeerte, die *entité inexistante*.